

УДК 930
ББК 63.3 (5 Тоҷ)

**ЉУНБИШИ ЉАДИДИЯ ВА
ХОДИМОНИ ОН АЗ НИГОҲИ
ЉАЛОЛ ИКРОМӢ**

Гаффаров Нуъмонҷон Усмонҷонович,
д.и.т, профессори кафедраи таърихи халқи
тоҷики ДДХБСТ (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**ДЖАДИДСКОЕ ДВИЖЕНИЕ
И ЕГО ПРЕДСТАВИТЕЛИ С
ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ДЖАЛОЛА
ИКРОМИ**

Гафаров Нумонджон Усмонҷонович,
д.и.н, профессор кафедры истории
таджикского народа ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)

**JADIDISM MOVEMENT AND ITS
REPRESENTATIVES FROM THE
POINT OF VIEW OF DZHALOL
IKROMI**

Gafarov Numonjon Usmonjonovich,
Dr. of History, Professor of the Department of
the History of the Tajik People under TSULBP
(Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: numonjon_g@mail.ru

Калидвожаҳо: Љунбиши ҷадидия, Љалол Икромӣ, Бухоро, Садриддин Айнӣ, мактаби
Мунзим, Фитрат, маорифпарварӣ, пантуркизм.

Дар мақола ҳаракати ҷадидия ва ходимону ҷонибдорони он аз диди Нависандаи
Халқи Тоҷикистон Љалол Икромӣ таҳлилу баррасӣ гардидааст. Муаллиф дар така ба
хотироту ёддошти ин адиби номвари тоҷик ба баъзе паҳлӯҳои таърихи неҳзати
ҷадидия рӯшанӣ меандозад. Таъкид мешавад, ки андешаи навиштаҳои адиби таърих-
нигор Љ. Икромӣ дар шинохти ҷадидони тоҷик - Абдуллоҳи Фитрат, Садриддин Айнӣ,
Абдуллоҳиди Мунзим, Абдуқодир Муҳиддинов, Файзулло Ҳоҷаев, Усмон Ҳоҷаев,
Аҳмадҷони Ҳамдӣ, бародарон Мукамил ва Мазҳар Бурҳоновҳо, Мирзо Изатулло,
Исмоил Садри ва дигарон, нақши онҳо дар роҳи босаводу бомаърифат кардани мардум,
таъсиси макотиби усули савтия, тарғиби бунёди ҷомеаи нав, ҷамҷунини ҷиҳатҳои
манфии фаъолияти ин мунавварфикрону таҷаддудхоҳони ибтидои асри XX, ҳоса ба
пантуркизм гаравидани бархе аз онҳо манбаи боэътимод маҳсуб меёбанд.

Ключевые слова: джадидское движение, Джалол Икромии, Бухара, Садриддин Айни,
школа Мунзима, Фитрат, просветительство, пантюркизм

Дан анализ джадидского движения и деятельности его представителей с точки
зрения народного писателя Таджикистана Джалола Икромии. На основе воспоминаний
выдающегося таджикского литератора проливается свет на некоторые стороны
истории джадидизма. Подчеркивается, что мнение и произведения историка-прозаика
Дж. Икромии являются ценным источником в познании таджикских джадидов:
Абдуллоҳи Фитрата, Садриддина Айни, Абдуллоҳида Мунзима, Абдукадыра
Муҳиддинова, Файзулло Ҳоджаева, Усмона Ҳоджаева, Аҳмадҷона Ҳамди, братьев
Мукаммила и Мазҳара Бурхановых, Мирзо Изатулло, Исмаила Садри и других, их роли
в обучении народа грамоте, открытии новометодных школ, пропаганде создания нового
общества, а также в раскрытии негативных сторон деятельности просветителей
начала XX века, особенно склонность некоторых из них к пантюркизму.

Key words: *Jadidism movement, Dzhhalol Ikromi, Bukhara, Sadridin Aini, Munzim's school, Fitrat, enlightenment, panturkism*

In the article Jadidism movement and its representatives are analyzed from the point of view of the national writer of Tajikistan Dzhhalol Ikromi. On the basis of reminiscences and memoirs of this outstanding Tajik man-of-letters the author of the article sheds light on some aspects of the history of Jadidism. It is emphasized that the ideas and works of prose writer D. Ikromi with his inclination into history are a valuable and reliable source in the cognition of the Tajik jadids, such as, Abdurauf Fitrat, Sadridin Aini, Abdulvokhid Munzim, Abdukadyr Mukhiddinov, Fayzullo Hojayeov, Usmon Hojayeov, Akhmadjon Hamdi, brothers Mukammil and Mazkhar Burkhanovs, Mirzo Izatullo, Ismoil Sadri and others, their role in tuition of the people to literary, opening of new methodical schools, propaganda of a creation of new society and also in disclosure of negative sides of the activity of these educators at the beginning of the XX century, especially the adherence of some of them towards panturkism – all these moments are elucidated in the article.

Ҳаёту омор, эҷодиёт ва зиндагиномаи адиби маъруфи даврони шӯравӣ, Нависандаи Халқии Тоҷикистон Ҷалол Иқромӣ (1909-1993) намунаи рушди адабиёту фарҳанги тоҷик дар садаи бист буда, ба бисёр паҳлӯҳои таърихи пурпечуби мо рӯшанӣ меандозанд. Ҷ. Иқромӣ дар асарҳои хотиротӣ ва ёддошти хеш, аз қабили «Устои ман, мактаби ман, ҳудӣ ман» (1970), «Садриддин Айнӣ ва Бухоро» (1988), «Он чӣ аз сар гузашт» (1992) ва ғайра перомунӣ ҳаракати ҷадидия ва ходимону ҷонибдорони он ибрози назар кардааст, ки дар шинохти ҷадидони тоҷик ба аҳамияти калон моликанд.

Ҷалол Иқромӣ ҳарчанд дар чунбиши ҷадидия ширкат наварзидааст, вале айёми кӯдакии ӯ бо ин ҳаракати фароҳдомани огози садаи бист пайвандии ногустастанӣ дорад. Ҷ. Иқромӣ таълими ибтидоиро қисман дар мактаби усули ҷадидӣ гирифтааст, ки бунёдгузориаш ҳудӣ падараш қозии тумани Қарокӯл Киромиддинмахсуми Судур махсуб ёфта, дар таъсиси ин мактаб устод С. Айнӣ саҳмгузор будааст. Адабиётшинос Худойназар Асозода менависад, ки «тақдири Иқромӣ аз солҳои кӯдакӣ, аз он вақтҳое, ки дар мактаби усули ҷадид аз китоби дарсии «Таҳзиб-ус-сибён» дарс меҳонд, бо шахсияти Айнӣ, бо фаъолияти маорифпарварӣ ва адабии ин марди бузург саҳт вобастагӣ пайдо карда буд. Иқромӣ ҳудро аз 7-8 солагӣ шогирди Айнӣ медонад» (3, 364).

Дар бораи ин мактаби таҳсилнамудаи Ҷ. Иқромӣ устод С. Айнӣ дар навиштаҳои хеш ишора намудааст. Чунончи, дар «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро» (1918) омадааст: «Имсол (соли 1914 – Н.Ғ.) баста шудани макотиб баста шудани соли 1328 (1910 – Н.Ғ.) набуд, балки дар Бухоро хеле тараққиҳои ва маорифпарвар расида буд, ҳар кадомашон ба тариқи хусусӣ талаба меҳонданд ва ташаббусоти илмиву иҷтимоӣ мекарданд. Баъзе қузоту ҳуққомӣ беруни Бухоро ҳам муаллими хусусӣ нигоҳ дошта, авлоду атфоди ҳудро меҳонданд. Аз ин ҷумла, Мир Иқром Маҳдуми Судур – бародари қозӣ Мир Бурҳониддинро ба тариқи мисол нишон дода метавонем» (2, 143). Ё ҳуд дар «Таърихи инқилоби Бухоро» (1921) зикр шудааст, ки «дар Қарокӯл қозӣ Иқром-маҳдум мактабе кушода, фарзандони ҳуд ва қасони дилхоҳашро меҳонд» (1, 112).

Ҷалол Иқромӣ дар мақолааш «Садриддин Айнӣ ва Бухоро» навишта буд: «Ман нағз хотир дорам, ки устод Айнӣ дар солҳои 1915-1916 ба Қарокӯл рафта, ба ҳавлии мо чанд рӯз меҳмон шуда, падарамро ташвиқ карда буд, ки мактаби нав, мактаби усули ҷадидӣ кушояд ва маро дар он мактаб хононад, ки зуд хату савод бароварда, аз

дигар илмҳо бохабар гардем. Падарам гуфтаи устодро қабул карда, дар Қарокӯл аввалин мактаби нави усули ҷадидӣ кушод: аз Бухоро муаллим оварда, мо ва ҷӯраҳои моро чанд моҳ хононд. Мо қариб хату саводнок мешудем, ки бо фармони козиқалон ва кушбегӣ мактаби моро бастанд. Дар Бухоро низ мактаби устод Айни ва шариконашро бастанд» (6).

Ҷалол Иқроми дар мисоли фаъолияти таҷаддудхоҳӣ ва маорифпарварии С. Аинӣ роҷеъ ба заминаҳои пайдоиши ҷадидия дар Бухоро ибрози ақида менамояд. Ба андешаи ӯ дар ташаккули афкори Садриддин Аинӣ ва дигар ҷадидон саромади маорифпарварии тоҷик Аҳмади Дониш, асогузори нахзати ҷадидия дар Русия Исмоил Ғаспаринский ва матбуоти даврии кишварҳои хориҷ таъсири муҳим расонданд. Ӯ дар ин бобат навиштааст: «Устод Аинӣ меҳост, ки мардумони ватанашон – шаҳри Бухоро аз ғафлат бедор шаванд, босавод гарданд ва ба роҳи ҳаёти нав қадам гузоранд. Он кас ба ин кор, яъне ба роҳи бедор намудани халқ ханӯз аз аввалҳои асри XX, аз соли 1907 сар кард. Дар натиҷаи шиносӣ бо асари Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоеъ» ва хондани газетаҳои «Тарҷумон» (дар Боғчасарой аз тарафи Исмоилбек Ғаспаринский chop мешуд), маҷаллаи «Ҳабл-ул-матин» (аз Ҳиндустон), «Чеҳранамо» ва «Парвариш» (аз Миср) ва дигар газетаву журналҳои дар Озорбойҷон ва Тотористон ба таъъ расида, устод Аинӣ «аз дунё бохабар» мешавад ва ба роҳи маърифатпарварӣ қадам мегузорад» (6).

Маълум аст, ки дар фаъолияти ҷадидон ислоҳи равиши таълим дар макотиби анъанавӣ ва таъсиси мактабҳои усули нав мақоми муҳим касб намуда буд. Ҷалол Иқромӣ роҷеъ ба нахустин мактаби тоҷикии усули савтия дар Бухоро – мактаби Мунзим ибрози ақида намуда, қайд кардааст, ки «устод Аинӣ бо дӯстон ва шариконашон Ҳомидхоча, Аҳмадҷон-маҳдуми Ҳамдӣ ва Мирзо Абдувоҳиди Мунзим дар ҳавлии Мунзим аввалин мактаби усули нави ҷадидиро мекушояд. Ҳарчанд дар аввали кор аз усул ва ҷадвали дарс дуруст бохабар набуд, вале баъд бо ёрии муаллимони тотор, ки дар Бухоро мактаби нави тоторӣ кушода буданд ва бо дастурамалҳои нав, ки аз Самарқанд, аз устод Шакурӣ гирифта буданд, мактабро ба роҳ монданд ва ба тарбияи ҷавонҳо кӯшиданд» (6).

Ҷалол Иқромӣ перомуни мактаби ҷадидии Қарокӯл, раванди таълим ва муаллимони он матолиби ҷолиб пешкаш намудааст. Тавре ки аз ёддошти ӯ бармеояд, «муаллими аввали он мактаб – Атоуллохоча – яке аз ҷадидони бухорӣ, хеши Файзуллохоча буд. Атоуллохочаро ба мо кӣ фиристод, равшан гуфта наметавонам, вале тахмин дорам, ки ӯ бо тавсияи Садриддин Аинӣ омада буд. Зеро Аинӣ дар вақти мактаби ҷадидиро ташвиқ карданиш, гуфта буд, ки муаллим ёфта фиристоданиш ба зиммаи вай аст. Падарам пештар ба Атоуллохоча ошноӣ ва алоқа надоштанд.

Ба ҳар ҳол Атохоча (Атоуллохоча – Н.Ғ.) омада, дар меҳмонхонаи калони як бои қарокӯлӣ мактаб кушод. Дар он мактаб ману бародарам Нуриддинҷон, Абдурахим ном ҷӯраи мо, ки писари мирзои падарам буд ва боз ду-се нафар ба хондан сар кардем. Атохоча бо ҳудаш дафтар, қалам, сиёҳидон ва баъзе китобҳои дар Қазон ва Когон chopшудаи бачагонро оварда буд. Мо аз ду тараф дар сари миз менишастем ва аз рӯи нишондоди муаллим ҳарфҳоро ба дафтар менавиштем, ҷамъу тарҳ мекардем. Муаллим моро намезад, ҷанг намекард, бо суҳанони мулоим фаҳмонида медод ва мо шод будем, ки аз мактаби кӯҳна, аз азобу кулфати он ба осонӣ халос шудем» (5, 16-17).

Дар китоби ёддошти «Он ҷӣ аз сар гузашт» Ҷалол Иқромӣ дар бораи симоҳои намоёни ҷадидия – Абдуллауфи Фитрат, Садриддин Аинӣ, Абдувоҳиди Мунзим, Абдуқодир Муҳиддинов, Файзулло Ҳочаев, Усмон Ҳочаев, Аҳмадҷони Ҳамдӣ,

бародарон Мукамил ва Мазҳар Бурҳоновҳо, ҳамчунин чехраҳои то андоза ношиноси ин чунбиши пешқадам Атоуллохоча, Усмонхон-махсум, Аминҷон-махсум, Ҳоҷӣ Гадоӣ, Мирзо Изатулло, Абдулҳамид Орипов, Назарӣ, Исмоил Садрӣ, Шавкат Ниёзӣ ва дигарон арзи матлаб намудааст.

Ҷалол Иқромӣ солҳои 1922-1927 дар Дорулмуаллимини Бухоро таҳсил мекард, ки дар курсҳои охирин Абдуррауф Фитрат аз адабиёт дарс меод ва аз ин рӯ ақидаи шогирд андар сифоти устод дар хошияи баррасии ҷадидия ҷолиби диққатанд: «Дар синфҳои боло, вақто ки мо дар бинои нави дорулмуаллимин – дар регистон меҳондем, дарси адабиётро ба мо Абдуррауф Фитрат меод (солҳои 1926-1927). Ин кас яке аз муаллимҳои донотарини мо, яке аз бузургони соҳаи адабиёт буданд. Фитрат бухорӣ буда, яке аз мунавварулфикрои замони ҳудаш мебошад. Дар вақташ ба Туркия рафта хонда, илм гирифта ва чандин китобҳои ватанпарастона, дилсӯзона ва халқдӯстона ба забони тоҷикӣ навишта буд... Фитрат барои боло бардоштани савияи мадания ва маорифи халқи Бухоро хизматҳои шоёни тақдир кардааст... Фитрат ҳам шоири ширинсухан ва мумтоз, ҳам насрнависи зӯр ва ҳам драматурги аъло буд. Асарҳои ӯ дар вақташ таъсир ва нуфузи калон доштанд... Афсӯс, ки Фитрат то як дараҷа пантуркист ҳам шуд. Лекин пас аз инқилоб, пас аз фаҳмидани рафти ҳаёт аз ақидааш баргашт» (5, 143-145).

Ҷалол Иқромӣ дар хотироташ Абдулвоҳиди Мунзимо аз зумраи мунаввар-фикрон ва саркардагони ҳаракати маорифпарварӣ дар Бухоро доништа, аз ҷумла қайд карда буд: «Мунзим, ки барои халқаш, барои босавод кардани мардуми тоҷик хизматҳои бисёре кардааст, дар охири умраш хор шуд; ба ҷои ҳурмат ва тавозеъ, ба сараш кӯфтанд ва марди мӯхтарам то ба анҷумани аввалини нависандагон зиндагӣ карда натавонист, қазо кард ва ўро дӯстонаш бурда, ба хок супориданд. Ба гумонам на як рӯзнома, на як ҷамъомаде мардумро аз вафоти ӯ огоҳ накарданд... Ниҳоят умри ин марди ҷонфидо, ин марди ватанпараст ва дӯсти миллат ҳамин тавр ноаён гузашт ва ҷисми ӯ ноаён ба хок рафт. Бале, Мунзим ватанпараст буд, халқашро дӯст меод ва ҳар ҷе ки аз дасташ меомад, барои халқаш дареғ наметод. То метавонист, ҷавонхоро тарбия мекард» (5, 210-211).

Ҷалол Иқромӣ таҷаддудҳои бухорӣ Абдуқодир Муҳиддиновро нобиғаи замон номида, навишта буд, ки ӯ «яке аз сарварони ҷадидон ва инқилобчиёни Бухоро, ҷонфидо, марди доно, оқил ва ҳамафаҳм буд. Халқашро дӯст меод, молу ҷонашро барои тараққӣ ва пешравии миллат фидо карда буд. Омада-омада, вай аксулин-килобчӣ шуда баромад» (5, 212). Ба Мунзиму Абдуқодир Муҳиддинов ва дигар фарзандони сарсупурдаи миллати тоҷик ҷаспонидани тамғаҳои «душмани халқ» ва «аксулинкилобчӣ»-ро Ҷалол Иқромӣ дар сиёсати сталинии шӯравӣ дар солҳои сиёми қарни гузашта медонад, ки дар ин бобат навиштааст:

«Аз нимаҳои солҳои 1932 гирогир ва таъқиби мардони номии мо сар шуда будаасту мени ҷавони беғам ҳеҷ хабаре надоштам, «Зинда бод Сталин!» гуфта, ҷонро дареғ надошта қор мекардам. Ва ҳол он ки мабдаи ҳамаи бедодгарӣҳо, ин таъқиқҳо ва гирогирӣҳо ҳамин ҳуди Сталин будааст; сиёсати ғаддорона ва золимонаи Сталин ва шариконаш будааст, ки ман беҳабар будаам... Ин сиёсате буд, ки халқи тоҷикро аз сарваронаш ҷудо кунанд, намонанд, ки мардуми тоҷик бо ёрӣ ва роҳбарияти ин сарваронаш пеш равад, сабзад, тараққӣ кунад ва ҳудашро шиносод» (5, 211-212).

Навиштаву андешаҳои Ҷалол Иқромӣ доир ба фаъолияти ҷадидон баъди вожгуни аморати Бухоро дар соли 1920 ва ба пантуркизм гаравидани бархе аз онҳо низ шоёни диққат аст. Ҷ. Иқромӣ оид ба Ҳизби ҷавонбухориён сухан ронда,

менависад, ки он «аз намояндагони зиёӣ, буржуазияи майда, савдогарон, муллобачагони Бухоро иборат буд. Аксарияти чадидоне, ки ба сари ҳокимият омаданд, ё дар Туркия таҳсил карда буданд, ё дар Тотористон ва қисми ками аз онҳо дар Россия соҳиби маълумот гашта буданд. Файзулло Хочаев, Абдуқодир Муҳиддинов, Окчурин барин қасон дар Москва тарбия ёфта буданд. Шояд барои он ки аксарияти чадидон ба таъсири пантуркистон монда буданд, ҳукумати нави Бухоро забони давлатиро дарҳол забони туркӣ эълон намуд... Халқи Бухоро, ки аксарият (аз 80 фоиз бештарашон) тоҷикон буданд, хеле мушкилӣ мекашиданд. Пантуркистон бошанд, бо ҳар роҳ ба халқ талқин мекарданд, ки шумо аслан турк ҳастед, фарзанди туркед, забонатон бо таъсири эронӣ вайрон шуда, тоҷикӣ гаштааст... Зобитони турк пас аз ҷанги авали ҷаҳон ба Россия асир афтода буданд, ки аксарияти онҳо дар Ҷумҳурияи халқии Бухоро ба худ ҷои муносиб ёфтанд. Онҳо маориф, милитсия ва нашриётхоро ба даст гирифтанд. Чадидон ба ин роҳ меоданд ва то метавонистанд гоӣ миллатчиғӣ ва пантуркистиро ривоч меоданд» (5, 73-74).

Фаъолияти собиқ чадидон Абдуррауфи Фитрат ва Файзулло Хочаев дар солҳои нахустини шӯравӣ ва ҳангоми марзбандии миллию худудӣ, ки мавҷудияти халқи тоҷикро инкор мекарданд ба қавле «соҳиби ҳар дар думи ҳар ҷой надошт», хиёнат ва гуноҳи азим ба миллати хеш буд. Вақте ки ин ду нафар ба пантуркизму панӯзбекизм гаравиданд, дар ҳақиқат аз маорифпарварию чадидия дур шуданд. Ин хиёнати милли гуфтан мумкин аст, ки хиёнат ба ормонҳои олии маорифпарварию чадидия буд.

Бояд таъкид сохт, ки дар муносибати Ҷалол Иқромӣ нисбати чадидия ва ходимони он албатта нигоҳи сиёсӣ ва нишондодҳои ҳизбии замон эҳсос мешавад. Ӯ қайд мекунад, ки «чадидони Бухоро ҳама якранг ва яқинда набуданд. Қисми калони онҳо ба Партияи коммунистӣ дохил шуда, ҳокимияти советиро равақ ва ривоч доданд ва ақидаашон интернационалистӣ буд. Як қисмашон меҳостанд, ки давлати миллии алоҳида созанд ва ҳокимиятро ба даст гирифта, ба инқилоби сотсиалистӣ монеъ шаванд. Ҳамин қабил чадидон ба ташкили босмачигарӣ ёрӣ расонданд. Ҷунончи Муҳиддин Махсум (ки раиси комиссияи «фавқулодаи атроф» буд) ва нозири ҳарбии ҳукумати Бухоро – Абдулҳамид Орипов, ки ҳардуяшон ҳам хиёнат карда, ба тарафи босмачиён гузашта буданд. Баъд Усмон Хочаев - президенти Ҷумҳурияи Бухоро буд ва аз Бухорои Шарқӣ гурехта, ба Афғонистон рафт. Хушбахтона ин хел чадидон бисёр набуданд. Боз як қисми чадидон коммунист нашуданд, лекин ба аксулинқилоб ҳам ҳамроҳ нагаштанд. Баръакс бо ҷону дилашон тарафдори ҳокимияти шӯроӣ ва тарафдори инқилоб буданд. Ҷунончи Аҳмадҷон Махсуми Ҳамдӣ, Мунзим, Мирзоабдувоҳид, Мукамил ва Мазҳар Бурҳоновҳо, Аминҷон Махсум Зиёиддинов, Мирзо Изатулло, Порсо Хоча ва дигарон...» (5, 74).

Ҳамин гуна, ёддошту навиштаҳои адиби таърихнигор ва нависандаи номвари тоҷик Ҷалол Иқромӣ дар омӯхтани корномаи чадидон ва андӯхтани таҷрибаи таърихӣ онҳо дар роҳи босаводу бомаърифат кардани мардум, таъсиси макотиби усули савтия ва тарғиби бунёди ҷомеаи нав, ҳамҷунини ҷиҳатҳои манфии фаъолияти ин мунавварфикрону таҷаддудхоҳони ибтидои асри XX, ҳоса ба пантуркизм гаравидани бархе аз онҳо манбаи бозғатимод махсуб меёбанд.

Пайнавишт:

1. Айни С. Таърихи инқилоби Бухоро, 1921 / Таҳияи Р. Ҳошим.- Душанбе: Адиб, 1987.- 240 с.

-
2. Айнӣ С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро, 1918 / Таҳияи К.С. Айнӣ // Қуллӣёт. Ҷилди 14.- Душанбе: Матбуот, 2005. - С. 29-259.
 3. Асозода Х. Адабиёти тоҷик дар садаи XX.- Ҷилди сеюм.- Душанбе: Маориф, 1999. - 448 с.
 4. Иқромӣ Д. Ҷалол Иқрами. Неизвестные страницы.- Душанбе: Шарқи Озод, 2010.- 192 с.
 5. Иқромӣ Қ. Он чӣ аз сар гузафт (Ёддоштҳо), 1992.- Душанбе, 2009. - 328 с.
 6. Иқромӣ Қ. Садриддин Айнӣ ва Бухоро // Ҳақиқати Ўзбекистон.- 1988. - 24 ноябр.
 7. Иқромӣ Қ. Устоди ман, мактаби ман, худи ман.- Душанбе: Ирфон, 1970. - 120 с.

Reference Literature:

1. Aini S. History of the Bukhara Revolution, 1921 / Prepared by R. Hoshim. – Dushanbe: Man-of-letters, 1987. – 240 pp.
2. Aini S. History of Mental Revolution in Bukhara, 1918 / Prepared by K. S. Aini // Complete Works. Volume 14. – Dushanbe: Printed Press, 2005. – pp. 29 – 259.
3. Asozoda H. Tajik Literature in the twentieth Century. – Volume three. – Dushanbe: Enlightenment, 1999. – 448 pp.
4. Ikromi Jonon. Dzhahalol Ikrami. Unknown Pages. – Dushanbe: Freedom of the Orient, 2010. – 192 pp.
5. Ikromi D. What he Told in his Life (Memoirs), 1992. – Dushanbe, 2009. – 328 pp.
6. Ikromi D. Sadriddin Aini and Bukhara // The Truth of Uzbekistan. – 1988, November, 24.
7. Ikromi D. My Preceptor, my School, myself. – Dushanbe: Cognition, 1970. – 120 pp.